

MÜBADELE ÖNCESİ VE SONRASI BURSA'NIN SOSYO- EKONOMİK YAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hasan ÇETİN*

Giriş

Göç, en geniş anlamıyla şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere tamamen yahut geçici bir süre için bir iskan ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldan itibaren modernleşme çabalarına karşın, başta ekonomik ve sosyal olmak üzere bütün kurumlarında hızlanan gerilemesi sosyal oluşumları da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra İmparatorluğun sınırları dışında kalan topraklardan özellikle Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya doğru göçler olmuştur. 20. yüzyıl boyunca devam eden bu göçler, Osmanlı'nın yıkılmasından sonra ulus-devlet kimliğini kazanan Türkiye'nin yeni bir çehreye bürünen kitlesel tabanına katkılı olmasının yanı sıra pek çok Anadolu şehrinin sosyal görünümünü ve demografik yapısını da değiştirmiştir. Bu göçlerden en fazla etkilenen bundan dolayı "göçmen kenti" unvanını bile kazanan Bursa çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

Anadolu'ya yönelik göçler dört kategoriye ayrılabilir: İlk kategoride 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi yapılan göçler, ikinci kategoride "93 göçü" olarak geçen Osmanlı-Rus Savaşını neden olduğu göçler gelir. Ardından, 1912-13 Balkanlar Savaşlarını takip eden göçler gelir. Son kategoride, Cumhuriyet dönemi göçleri yer almaktadır.¹ Bu göçlerden en fazla etkilenen şehirlerin başında Bursa gelmiştir. Biz bu çalışmamızda, bu sürecin en dramatik göçünü, yani, Türkiye-Yunanistan arasında Lozan'da imzalanan bir anlaşmaya dayanarak, zorunlu olarak yapılan nüfus değişiminde ortaya çıkan göçü ele aldık. Bu göçün sonucunda Türkiye'ye gelen ve çeşitli yörelere iskan edilen mübadil göçmenlerden önemli bir Anadolu kenti olan Bursa'ya yerleşenlerin, kentin sosyal yapısına ne türlü etkilerde bulunduğunu saptamaya çalıştık.

---

* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

¹ Faruk Kocacık, "İngiliz Arşivlerine Göre 19. Yüzyıl'da Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Etkileri", *Türk Kültürü*, no. 289, Mayıs 1987, s. 261-262.

A- 19. YÜZYIL SONLARIYLA VE 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

1. Nüfus

Bursa Sancağı², Osmanlı İmparatorluğu'nun genel yapısında bulunan etnik ve dinsel çeşitliliğini uzun süre korudu. Sayıları kesin olmamakla birlikte, yaklaşık I. Dünya Savaşı'na kadar, içinde birkaç azınlık grubuna ait insanların bazı yerlerde beraber bazı yerlerde ayrı bir şekilde yaşadığı bir sancak görünümünü taşıdı. Sancak dahilinde yaşamını sürdüren nüfus, Müslümanların yanında, Ortodoks Rumlardan, Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermenilerden, Yahudilerden vb. oluşuyordu. Ancak, nüfusun çoğunluğu Müslüman'dı. Bu unsurların nüfus dağılımını kesin bir şekilde saptamak dayanılan kaynakların yetersizliğinden dolayı mümkün değildir. Zira, askeri, idari ve ekonomik kaygılara göre düzenlenmiş Osmanlı nüfus sistemi, ancak Hüdavendigâr Vilayeti ile Bursa Sancağı'nda yaşayan unsurların sayısı hakkında yaklaşık bir değer bulmamıza yardımcı olmaktadır.³ Bundan dolayı, hem Hüdavendigâr'ın hem de Bursa'nın nüfus toplamı ve dağılımı konusunda çeşitli rakamlar ortaya çıkmaktadır.

Örneğin, 19. yüzyılın sonlarında yazmış olan Fransız Vital Cuinet, o yıllarda Hüdavendigâr Vilayetinin toplam nüfusunu 1.626.869 olarak vermektedir.⁴ Oysa, Türk sosyal bilimcisi Kemal Karpat, 1893'te yapılan nüfus sayımına dayanarak bu sayıyı 1.335.884 olarak vermektedir.⁵ Başka bir kaynakta, 1309 (1893) yılı için hazırlanmış 1312 (1896) tarihli *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi* 'nde ise vilayetin 1.367.873 nüfusa sahip olduğu yazılmıştır.⁶ Ancak, 1287'den (1871) 1325'e (1909) kadar vilayetin toplam nüfusunu yıl yıl veren 1325 (1909) tarihli salnamede, 1309 (1893) yılı için verilen

² Bursa ve ilçeleri incelediğimiz dönemde Hüdavendigâr Vilayeti'nin Merkez Sancağı'nı oluşturuyordu. Hüdavendigâr Vilayeti'nin Bursa'nın dahil olduğu diğer sancakları Ertuğrul Sancağı, Kütahya Sancağı, Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahip) Sancağı ve Karesi (Balıkesir) Sancaklarıdır. *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi Resmisi 1324 (1908)*, Matbaa-i Vilayet, Bursa, 1908, s.606., *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi Resmisi 1325 (1909)*, s. 252; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003; s.172; Saime Yüceer, "Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri", *Uludağ Üniversitesi Rektörlüğünce Düzenlenen Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri Adlı Konferans*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2000, s. 62.

³ Osmanlı İmparatorluğunda nüfus sayımı sistemi ve nüfus sayımları ile ilgili geniş bilgi için bak. Enver Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943; Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, s. 172-173.

⁴ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, cilt. IV, Paris; Ernest Leroux, Editeur, 1890-94, s. 9; Nesim Şeker, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Anlaşması Sonucu Bursa'ya Gelen Göçmenlerin Kentin Sosyal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1923-1935)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1995, s. 50.

⁵ Karpat, *a. g. e.*, s. 274

⁶ Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1312 (1896) s. 372.

rakam 1.160.011'dir.⁷ Amerikalı araştırmacı Justin Mc. Carter, bu rakamı verdikten sonra yanına doğru rakam olarak 1.310.580'i vermektedir.⁸ Shaw ise Karpat'ın 1893 nüfus sayımı verdiği rakama çok yakın bir rakamı 1885 yılı için vermektedir. Buna göre, bu yılda Hüdavendigâr Vilayetinin toplam nüfusu 1.336.492'dir.⁹ Görüldüğü gibi, 19. yüzyılın sonlarında Hüdavendigâr Vilayeti'nin toplam nüfusu ile ilgili farklı rakamlar bulunmaktadır. Söz konusu sayısal farklılıklar Bursa sancağının nüfusuna aynı şekilde yansımaktadır.

Cuinet, Bursa sancağının toplam nüfusunu 382.220 olarak vermektedir.¹⁰ Yalnız, bu rakamlara İnegöl'ün ve Yenişehir'in nüfusları dahil değildir. Cuinet'in bu iki kaza için verdiği toplam 118.518 nüfusu eklersek,¹¹ Bursa'nın toplam nüfusu 507.738 ulaşmış olur. Karpat'ın 1893 nüfus sayımını ele alan çalışmasından İnegöl ve Yenişehir dahil olmak üzere, Bursa için çıkarılan toplam nüfus 361.497'dir.¹² 1312 (1896) tarihli salnamede bu rakam 370.962 olarak görülmektedir.¹³ Shaw'un diğer bir çalışmasında, 1885 yılı için verdiği rakamlara dayanarak hesapladığımız toplam ise 199.150'dir.¹⁴ Bu rakama Yenişehir dahil değildir. Rakamların hiçbir şekilde bir birine yakın olmadığı son derece açıktır. Rakamların farklılığı, doğal olarak, yapılacak nüfus dağılımına da yansiyacaktır.

Cuinet'in verdiği 507.738'in toplamının 352.386 (yüzde 69.4) Müslüman, 90.651'i (yüzde 17.8) Ortodoks Rum ve 50.413'ü (yüzde 9.9) Ermenidir. Karpat'ın verdiği rakamlara göre ortaya çıkan dağılım şöyledir: 275.250 (yüzde 76.1) Müslüman, 49.713 (yüzde 13.7) Ortodoks Rum, 31.113 (yüzde 8.6) Ermeni ve diğerleri (yüzde 1.6). 1312 (1896) tarihli salnamede ise 283.735 (yüzde 76,4) Müslüman, 50.519 (yüzde 13,6) Rum ve 32.138 (yüzde 8, 6) Ermeni.

Yukarıda verilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere Cuinet'in verdiği rakamlar, Karpat'ın ve salnamenin verdiği rakamlara göre abartılı dururken, Karpat'ın ve salnamenin rakamları birbirlerine oldukça yakındır. Shaw'un verdiği rakam ise diğerlerine göre oldukça düşük kalmaktadır. Bütün bu rakamlardan çıkarılabilecek genel sonuç, Bursa nüfusunun Müslüman kesim dışında, şehir içinde etkin olabilecek sayıda Rum ve Ermeni nüfusu içermeye-

⁷ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi* 1325 (1909) s. 252.

⁸ Justin Mc. Carthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1998, s.8.

⁹ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 9. (1978), s. 338.; Şeker, *a. g. t.*, s. 51.

¹⁰ Cuinet, *a. g. e.*, s. 9.

¹¹ Cuinet, *a. g. e.*, s. 180, 183.

¹² Karpat, *a. g. m.*, s. 264.

¹³ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi* 1312, s. 370.

¹⁴ Şeker, *a. g. t.*, s. 51.

sidir. Verilen rakamlar şunu göstermektedir: Rum ve Ermeni nüfus bir araya geldiğinde azınlıkların nüfusu sancak nüfusunun en az beşte birini oluşturmaktadır ki bu da küçük bir oran değildir. Yine de, bu nüfusun esas önemli noktasını vermemektedir. Ancak, Rum ve Ermeni yerleşmiş oldukları yerler ve sosyo-ekonomik konumları onların Bursa açısından esas işlevlerini ortaya koyar.

Bursa’da, nüfus mübadelesine tabi olan Rumların sayısı olarak en fazla buldukları yerler Bursa merkez, Mudanya, Mihaliç (Karacabey) ve Gemlik’tir. Bu sıralama, Müslüman ve Rum nüfusun kazalara dağılımını içeren Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinin çeşitli nüshalarından çıkarılabilir.¹⁵ Rum nüfus, ayrıca, Yenişehir, Kirmasti (M. Kemalpaşa) ve İnegöl’ de mevcuttur. Gerçekte Rum nüfusun olmadığı tek yer Atranos (Orhaneli)’ tur.

Rum nüfusun en yoğun bulunduğu yer olan Mudanya’da Rumlar çoğunluk nüfusu olan Müslümanlardan sayısı olarak daha fazladır. Bu durum oldukça önemlidir. Zira Mudanya Gemlik’le beraber Bursa sancağının en önemli ticaret merkezidir. Daha ilginç bir durum ise Gemlik kaza nüfusunun çoğunluğunun başka bir azınlık unsuru olan Ermenilerden oluşmasıdır. Bu iki örnek, Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik hayatında oldukça etkin konumda bulunan Rum ve Ermenilerin, Bursa’da aynı konumda olduklarını göstermektedir. Söz konusu olgu, 19. yüzyılın sonlarına veya 20. yüzyılın başlarına özgü bir olgu değildir. Aksine, Bursa şehrinin, 1830’lardan itibaren ekonomik ve endüstriyel gelişiminde gerek Rum azınlığın gerekse Ermenilerin ve bir ölçüde Yahudilerin önemli etkiliği olmuştur. Ancak, bu durum Bursa’da 19. yüzyıldan önce ticari etkinliklerin sürdürülmediği anlamını taşımamaktadır. Bursa, Osmanlı İmparatorluğunun erken dönemlerinden itibaren dünya ticareti açısından çok önemli bir konumdadır. Tarihi İpek yolu üzerinde bulunması onu dünya ipek ticareti merkezlerinden biri haline getirmiştir. Buna ek olarak, Bursa’nın İmparatorluğun 1453 ‘ten sonraki merkezi İstanbul’a yakınlığı deniz ticaretine uygun kıyılara sahip olması ve tarımsal olarak zengin ve verimli topraklar içermesi, şehrin ekonomik hayatının canlı olmasını sağlayan diğer faktörler olarak sıralanabilir.

2. BURSA’NIN EKONOMİK YAPISI

Bursa Sancağında, 19. ve 20. yüzyılın başlarında ekonomik yapı tarım, ticaret ve sanayiye dayanmaktaydı. Sancağın halkı genel olarak Müslümanlardan oluşur, Müslümanlardan başka Rumlar, Ermeniler ve çok az bir oranda da olsa Yahudiler yaşamaktaydı. Bursa çevresinde yaşayan Rumların çoğu “kadim” denilen bölgenin en eski ahalisidir. Bursa çevresindeki Erme-

¹⁵ Bunun için bak. *Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri*, 1881, 1890, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905 ve 1908.

nilerin de bir kısmı (Marmaracık, Karsak ve merkezdekiler) çok eskiden beri yaşayan “kadim” Ermenilerdir. Bursa’da yaşayan Ermeniler çok çalışkan olup kısa sürede Bursa’da mal-mülk, hatta büyük fabrika sahibi olmuşlardır. Bursa’da ipekçiğin de gelişmesinde büyük etkileri olmuştur. Bursa’da İpekçilik Okulu’nu bir Ermeni kurup yönetmekteydi. İran sınırlarında gelen Ermeniler, büyük olasılıkla çok eskiden beri ipekçiği biliyorlardı. Ayrıca zeytinciliği iyi bildikleri anlaşılıyor. 20. yüzyılda Bursa’ya gelen Paul Lindau, Kapalı Çarşı esnafının büyük kısmının Ermeni olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Nüfusun 10.000’i aşan Yeniköy ve nüfusu 3.000-4.000 civarında olan Çengiler, Ortaköy, Ermeni Sölöz ve Ermeni Gürle ile İnegöl’ün Cerrah ve Yenice beldelerindeki Ermeniler, 19. yüzyılda Doğu Anadolu’dan gelmişlerdir. Önceleri Türklerin yanında çoban-yamak olarak görev alan Ermeniler kısa sürede çalışkanlıkları sonucu mal edinmiş ve zenginleşmişlerdir. Bursa bölgesinin verimli toprakları ve yerli halkı ile iyi ilişkileri, doğudaki Ermenilerin bölgeye göçmelerini hızlandırmıştır. Kısa sürede yamak veya çoban olarak çalıştıkları bu köylerde fabrika ve çiftlik sahibi olmuşlardır. Bu hızlı gelişme, doğudaki komşularının da cazibesini çekmiş bunun sonucu olarak Bursa Sancağı yoğun bir göçmen akınına uğramıştır. Böylece, Yeniköy, Ortaköy ve Keramet gibi köyler de neredeyse Türk kalmamış, bu köyler birer Ermeni kasabası olmuştur.¹⁷

Bursa sancağında, Rumlardan ve Ermenilerden başka çok az bir oranda da olsa Yahudiler bulunmaktaydı. Bursa Sancağındaki Yahudilerin bir kısmı, Osmanlı Devleti kurulmadan önce bu bölgede yaşayan “kadim” Yahudiler olup, diğer bir kısmı ise 15. yüzyılın sonlarında İspanya’dan göçen Yahudilerden oluşmaktaydı. Bursa Sancağındaki Yahudiler kuyumculuk, terzilik ve bankerlik yaparken; Rumlar meyhanecilik, zeytincilik ve ipekçilik yapmaktaydı. Müslümanlar ise yöneticilik ve tarımla uğraşmaktaydı. Bu unsurlar birbirleriyle çekişmedikleri gibi tersine birbirilerini tamamlayan bir yapıdaydılar. Bursa Sancağında ki bu ekonomik yapı birbirlerine ihtiyacı olan bir ilişki içersindeydi. Belki de bu nedenle tüm bu ayrımcı özellikler karşın Müslümanlar ve Gayrimüslimler büyük bir uyum içinde yüzlerce yıl yaşamıştı. Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin birbirlerine muhtaç biçimde yaşamak zorunda olmaları onları karşılıklı olarak hoşgörülü olmalarını sağlamıştır. Bu iki topluluğun yüzyıllardır birlikte yaşamanın verdiği ortak kültürel değerlerin oluşturduğu çimento da buna eklenince, yüzyıllarca sorunsuz bir biçimde Müslim-gayrimüslim beraberliği sürmüştür. Bu dengeyi ve bu uyumu bozan en önemli unsur ‘93 Göçmenleri’ ve ardından gelen Balkan göçmenleridir. Ekonomiye yeni katılan bu unsurlar, özellikle gayrimüslimle-

---

¹⁶ İlhan Pınar, “Gezginlere Göre 18., 19. Yüzyıllarda ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Bursa”, *Toplumsal Tarih*, sayı: 8, İstanbul, Ağustos 1994, s. 27.

¹⁷ Raif Kaplanoğlu, *Bursa’da Mübadele*, Avrasya Etnoğrafya Yayınları, Bursa, 1999, s. 37.

rin iş alanlarına girmek amacıyla olacak, Müslim-gayrimüslim çatışmasında önemli bir işlev üstlenmiştir.

Bursa Sancağı, tarımsal açıdan zengin ve verimli topraklara sahipti. Buna bağlı olarak bir çok tarımsal ürün yetişmekteydi. Başlıca ürünler: zeytin, pamuk, ipek, yün, tütün, buğday, arpa, mısır, keten, dutluklar ile bağ ve diğer tahıl ürünleri gelmekteydi. Sancağın başta gelen sanayi işletmeleri ise ipek, yün, pamuk, keten kumaşlarıyla halı, yağ, sabun, şarap, çini ve çömlek gibi işletmeler ilk akla gelenlerdir.¹⁸ Bursa Sancağındaki bu sanayi işletmelerinin çoğu gayrimüslimlerin elindeydi. 1889 yılında kurulan Bursa Ticaret Odası'nın yönetim kurulunun çoğunu da Bursa'da yaşayan Rum ve Ermenilerin oluşturması, Bursa'nın sanayi ve ticaretinde gayrimüslimlerin önemlerini göstermekteydi. Bursa Ticaret Odası yönetim kurulu üyelerine baktığımızda; Başkan: Parsah Efendi, üyeler: Filibeli Kirkor, Balabanyan Agop, Boduryan Ohannes, Elefteryadis İshak, Hombuşyan Ohannes, Kostabay Demirciyan Atnas ve Nahebetyan Karabet Efendilerden oluşmaktaydı.¹⁹

Bursa Sancağında, üretilen ürünler, özellikle Gemlik, Bandırma ve İzmit Limanlarından dış ülkelere ihraç edilirdi. Sancağın deniz yoluyla yapılan dış ticareti tümüyle buradaki Avrupalılarca gerçekleştirilirdi. İç ticaret ise sancağın yerli halkınca yürütülürdü. Bu iç ticarete de Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin etkinlik gösterdiklerini görmekteyiz. Sancağa bağlı limanlardan dış ülkelere ihraç edilen malların miktarlarına baktığımızda; 200.000 kg. ipek, 270.000 kg. kuzu, 3.000 ipek böceği tohumu, 100.000 kg. yapağı, 30.000 kg. pamuk, 5.000 kg. afyondur.²⁰ Bu ihraç malları Bursa Sancağının ihracatının genelinin bir bölümü olup, tüm ilin ihracatı için İzmir Limanını da eklemek gerekirdi.

Bursa Sancağında Rum ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde en çok ekilen ürünlerden biri zeytindi. Mari Dölone Efendiye göre; Bursa Ovası'nda Gemlik ile Mudanya arasında tahminen 400.000 zeytin ağacı olduğunu, bunların yıllık üretiminin 50-100 kıyye olup toplam olarak yıllık 36.000.000 kg. zeytin üretildiğini belirtmektedir. Bu ürünün yarısı yağ olarak dışarıya satılırken, diğer yarısı tuzlanırdı. 50 kg. zeytinden 6 kg. yağ üretildiğine göre Bursa Ovası'nda tahminen yıllık 7.200.000 kg. yağ üretiliyor demektir. Bursa zeytin yağı makinelerinin bıraktıkları çıradan da yağ çıkarılabilir. Bu yağ sabun üretiminde, makine yağına kadar vb. yerlerde kullanılırdı. Bu ikinci baskıdan sonra kalan çıra Bursa'nın yeni kurulan trenin yakıt ihtiyacını karşılamıştır.²¹

---

¹⁸ Ahmet Ata, *Bursa ve Civarı*, Kırkambar Matbası, İstanbul, 1881, s. 158.

¹⁹ Faruk Üsküdari, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Bursa, 1972, s. 13.

²⁰ Ata, *a. g. e.*, s. 160.

²¹ *A. g. e.*, s. 159-160.

Bursa Sancağında, 20. yüzyılın başlarına kadar ekonomik canlılığı sağlayan esas etken, o dönemde dünyada, bilinen en yüksek kaliteye sahip ipek üreticiliğiydi. Bursa ve İpek özdeşleşmiş iki kelimeydi. 19. yüzyılın ilk yarısını itibaren, Bursa'nın endüstriyel ve teknolojik gelişiminin dinamiğini ipek oluşturmuştur. Bundan faydalanan azınlık kesimi, yani Rumlar, Ermeniler ve kısmen Yahudiler olmuştur. Bu tür bir oluşuma yol açan en önemli neden kapitülasyonlar olmuştur. Ayrıca, 1838'den önce İngiltere ile, daha sonra diğer batı devletleri ile imzalanan Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu bir çeşit açık pazar haline getirmesi değer bir faktördür. Batı Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretin de muhatapları Osmanlı Devleti veya Müslüman unsurlar değil fakat Hıristiyan Rumlar ve Ermeniler olmuştur. Böylece, İmparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Rum ve Ermeni azınlıklar, komprador bir rol edinmişlerdir. Aynı durum, tabii ki, Bursa şehri örneğinde de görülebilir.

Bursa, 1830'larla birlikte, dinamiğini ipek endüstrisinin gelişimin oluşturduğu yapısal bir değişim dönemine girmiştir. Bu alandaki makineleşme Avrupa ile aynı düzeydedir. İpekçilik, teknoloji transferi ile canlılık kazanmıştır. Ardından bir dizi dokuma fabrikaları açılmıştır.²² Açılan fabrikalar, aynı zamanda yeni iş sahaları yaratmıştır. Böylece, ipek, Bursa nüfusunun önemli bir kısmının geçim kaynağı olmuştur. Kısa bir süre içinde, Bursa kent ekonomisi küçük ölçekli ev üretiminde büyük ölçekli fabrika üretimine geçmişti. Artan fabrika sayısı ile beraber yoğun iş gücü ihtiyacı doğmuş, sosyal ilişkiler bu temel üzerine oturmaya başlamıştır. Şöyle ki, ipek üretiminin teknolojik yeniliklerine bağlı olarak Bursa kent nüfusunda kıpırdamalar yaşanmaya başlamıştır. Bir saptamaya göre, ipek dokumacılığında makineleşme sonucu ipek üretiminin iyileşmesine paralel olarak kent nüfusu artmış ve 1865 yılında en üst noktaya (100.000) ulaşmıştır. Buna karşılık, o sıralarda Fransa'da başlayan ve kısa bir süre içinde Bursa'da görülen bir hastalık, 1860'lardan sonra ipek üretiminde düşüşe yol açmış ve bunun sonucunda kent nüfusu büyük ölçüde azalmıştır (1879'da 35. 709).²³

Nüfusun bu kadar düşmesinde ipek üretiminin düşüşü sonucu oluşan dış göç gibi temel bir etmenin yanı sıra ölümlüğün de payı vardır. Bunda Bursa kent yaşamının önemli ölçüde lüks bir maddenin mevsimlik başarısına veya başarısızlığına bağlı hale gelmiş olduğunu çıkarabiliriz; yani ipek üretimi iyi durumdayken Bursa da iyi durumda oluyor, asi durumda ise Bursa ekonomik olarak kötü duruma düşüyor.²⁴

---

²² 19. ve 20. yüzyıllarda Bursa'da ipekçilin gelişimi için bak. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbası, İstanbul, 1960.

²³ Leila T. Erder, *The Making of Industrial, Bursa: Economic Activity and Population In a Turkish City 1835-1970*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton, 1976, s. 66; Şeker, a. g. t, s. 56.

²⁴ Erder, a. g. e., s. 118-119.

Makineleşme süreci 1850 ve 1870 arasında tamamen ipek endüstrisinin büyük iş gücüne ihtiyaç duyduğunu belirtmiştik. Bu iş gücünü karşılayan kesim genellikle azınlıklar olmuştur. İpek dokuma fabrikalarının büyük kısmının Hıristiyan azınlıklara Rum ve Ermenilere ait olduğu bilinmektedir. Bursa’da ilk ipek ipliği fabrikası 1846 yılında tesis edilmiş, 1862 yılında sayıları 90’a kadar ulaşmıştı.²⁵ Bu fabrikalar da çalışan insan sayısının 6700-9000 arasında yani kaza nüfusunun yüzde 9-12’isi arasında olduğu tahmin edilmiştir.²⁶ Fabrikaların esas iş gücünü genellikle Hıristiyan kadınlar oluşturmuştur.²⁷ Fabrikalarda kadınların çalıştırılmasının en önemli nedenlerinden biri, fabrika sahiplerinin ucuz iş gücü istemesiydi; bir diğer neden ise işin mevsimlik olmasıydı. Bu alanda çalışan kadınlar, aynı zamanda, tarımsal üretime de katılıyorlardı. Zaten, Bursa’da ipek dokumacılığı ile birlikte en yaygın iş kolu tarımdı. İngiliz Viskonsolü Maling, Bursa’da ki tekstil fabrikalarında ipek ipliği üretimine ilişkin 5 Ekim 1872 tarihli raporunda işçilerin yüzde 95’inin Rum ve Ermeni olduğunu ve aralarında çok az bir oranda da Türk kadınlarının bulunduğunu belirtmektedir. Resmi makamların Türk kadınlarını fabrikalarda çalışmalarını da mümkün olduğu kadar engellemeye çalıştıklarını belirtir.²⁸

Delbeuf Bursa’da ki iş potansiyelinde Rumların önemini şu ifadelerle tespit etmiştir: “Bursa’da işçi sorunu, başka yerlerdekinden değişik özellikler gösteriyor. Burada eksik olan, işçiye iş değil tam tersi işe işçi yetiştiriyor. Patronlar, köylere gidip işçi aramak zorundalar çünkü Bursa’nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor. Philador/Gündoğdu bazı Rum köyleri önemli birer kaynak oluşturuyor. Yoğun çalışma dönemi başladığında, kervanlarla akın akın gelen genç kızlar ancak mevsim sonunda dönüş yapıyorlardı. Tüm bu süre boyunca az gıda ile yetinilip fabrikalarda yatıp kalkarak, bir tür ekonomik komün yaratıyorlar. Böylece çalışmalarından elde ettikleri kazancın hemen hemen tümünü harcamadan köyelerine götürüyorlar. Bu iş, ipekçilere 5.7 kuruş, çıraqlara 2.5-3.5 kuruş gündelik getiriyor. Çok iyi kurulmuş bir denetim ve prim sistemiyle, becerikli işçiler her zaman kazançlı çıkıyor. Çekilen ipek doğru bir biçimde tartılıyor. Elde edilen koza miktarıyla karşılaştırılması, her ipekçinin ücretini ortaya çıkarıyor. En yüksek ücret günde 8 kuruşa çıkabiliyor. Ancak hiçbir zaman bunu aşmıyor. geçmiş yıllarda ücretler, bu sanayinin geleceğini tehlikeye sokacak düseye yükselmişti. Yarım

---

²⁵ Ergun Türkcan, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında: Bursa”, *Tarih ve Toplum*, sayı:24, Aralık 1985, s. 39.

²⁶ Erder, *a. g. e.*, s. 123-124; Şeker, *a. g. t.*, s. 57.

²⁷ İssawi, 1872 yılı tarihli bir kayıta dayanarak çalışan kesimin sadece yüzde 4’nün erkek olduğunu ileri sürmektedir. Geri kalanın yüzde 84’ü henüz ergen çağında olan, yüzde 12’si de 18 yaş üstündeki kızlardan oluşmaktadır. İssawi, ayrıca, bunların yüzde 95’nin Ermeni ve Rum olduğunu eklemektedir; *A. g. t.*, s. 57.

²⁸ Türkcan, *a. g. m.*, s. 39.

yüzyıl önce bir işçi gündelik olarak 10-12 kuruş alabiliyordu. İpeğin satış fiyatının yüksek olmasına karşın el emeğinin böylesine yüksek oluşu bir tehlikeye yol açabilecekti. Neyse ki çözümleri en zor sorunlar, genellikle kendi kendine çözülür. Burada da öyle oldu. Dokuma fabrikaları bir iş gücü bunalımı çıkarmaksızın büyüydiler. Çünkü kadın işçi sayısı çok yüksek bir oranda arttı. Rum ve Ermeni kadın işçilere Müslüman ve Yahudi kadınları da katıldı. Ücretlerin düzeyi, emeğin değeri ile dengelendi” diyordu.²⁹ Fabrikada çalışan işçilerin hepsi, fabrika tarafından basılan bir iş pasosuna sahipti ve bu kağıt olmaksızın, şehir içinde, başka bir fabrikada iş arayamazlardı.

Kuruluşlarından kısa bir süre sonra, Bursa’daki fabrikalar bölgenin ipek kozalarının yarısını işlemeye başlamışlardır. Üretimi hem arttırmak hem de kalitesini yükseltmek için, ipek böceği yetiştirmesi şarttı. Tüccarların da teşvikiyle, Bursa’nın çevresi dut ağaçlarıyla dolduruldu.

Bu gelişmelerin sonucunda, 1870’lere geldiğinde Bursa’da sermaye birikimine sahip bir küçük burjuvazinin oluşmuş olduğu görülmektedir. Tahmin edilebileceği gibi, burjuvazi, azınlık unsurlardan, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşuyordu. İmparatorlukta azınlıkların durumu 1913’ten itibaren İttihatçıların izledikleri milliyetçi politikadan dolayı sarsılmaya başlamıştı. Bu sarsıntı I. Dünya Savaşı’nın getirdiği kargaşalıkla da sürmüş, savaşın sona erişini izleyen Türk bağımsızlık mücadelesinin bitiminde ise azınlıklar üzerinde durdukları zemini tamamen kaybetmişlerdir. Diğer bir deyişle Rumlar ve Ermeniler, Anadolu’da ticaret hayatının Bağımsızlık Mücadelesinin evveline kadar, sarsılmış bir şekilde olsa bile ellerinde tutmuşlardır. Şüphesiz, bu ifadeler, bütün Rumların veya Ermenilerin ticaret hayatı içinde buldukları ve yüksek ekonomik güce sahip oldukları anlamına da gelmez. Azınlıklar arasında, sadece tarımla uğraşan bir kesim vardı. Endüstriye dayalı imalatın geliştiği yerlerde, Rumların da bir bölümü işçi sınıfı oluşturma yolundayken bir kısmı sadece toprakla ilgiliydi. Bursa örneğinde de bunu görebiliriz.³⁰ Buna rağmen, yaşam koşulları, vergi yükümlülüğü dışında askerlik hizmetine tabi olma zorunluluğu olan Müslüman reayadan daha iyidiler. Hatta, azınlıklar yargı işlerini kendi içlerinde hallettiklerinden, her konuda doğrudan devletle muhatap olan Müslüman köylüler gibi baskı da görmüyorlardı.

Çalışmamızda buraya kadar ki kısmında Bursa’nın 20. yüzyılın başlarına kadar, daha doğrusu, karmaşanın başlayacağı, hızlanacağı savaşlardan önce sahip olduğu sosyal yapının temel parçalarını oluşturan nüfus ve ekonomik yapıyı genel olarak tanımlamış oluyoruz. Ne var ki bütün unsurların bu sosyal yapılanmada tanımladığımız değerler içinde yer sahibi olmalarına

²⁹ Kaplanoğlu, *a. g. e.*, s. 34-35

³⁰ Şeker, *a. g. t.*, s. 58.

rağmen, aralarındaki sosyal ilişkiler pek bilinmemektedir. Ancak, 1304 (1888) tarihli salnameden, bu çeşit unsurların hem kaza merkezlerinde hem de kazalara bağlı köylerde bir arada yaşadıklarını öğrenebiliyoruz. Diğer bir deyişle, nüfusu oluşturan müslim ve gayrimüslim unsurlar birbirinden tamamen yalıtılmış bir şekilde yaşamıyorlardı. Salnamede, Bursa sancağına bağlı kaza merkezlerinde 38.172 Müslüman, 5.342 Rum ve 6.862 Ermeninin yaşadığı yazılırken, kazalara bağlı köylerde 51.152 Müslüman ve 14.376 Rumun yaşadığından söz edilmektedir. Köylerde yaşayan Ermeni nüfustansa bahsedilmemektedir.³⁴

20.yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan gelişmeler, yukarıda tanımlanan yapının büyük ölçüde görünüm değiştirmesine neden olmuştur. Birçok kez değinildiği gibi, Balkan Savaşları'yla başlayan sürekli savaş hali, Bursa'nın da, özellikle nüfus bileşiminde ve ekonomik yapılanmasında önemli gelişmelere yol açmıştır.

1914 yazında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması uluslar arası dengeleri yeniden oynattığı gibi, Bursa'nın mevcut yapısını da sarstı. Savaşın başlamasıyla beraber, şehrin azınlık nüfusunu oluşturan gruplar, özellikle Rumlar ve Ermeniler şehri terk etmeye başladılar. Bu durum, aynı zamanda, şehrin ekonomik yapısına da bir darbe oldu, zira şehirde, imalatı ellerinde bulunduranların çoğu bu azınlık gruplardan oluşuyordu. Böylece, 1914 yılında, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, Bursa'da ipek üretimi bir önceki yıla göre yarı yarıya düştü.³⁵ Şehirdeki pek çok dut ağacında tahrip oldu. Şehrin yapısını hasara uğratan gelişmeler Türk Bağımsızlık Savaşı esnasında, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle devam etmiştir.

B- MÜBADELE VE BURSA

Türk Devleti sınırları içinde huzurlu bir yaşam sürdüren Rum ve Ermeni azınlıklar, devletin geriye gidiş ve yıkılış sürecinde Emperyalist güçlerin çıkarları doğrultusunda kullanılan azınlıklar durumuna geldiler. İngiltere'nin (Başbakanı Loyd George'un kişiliğiyle bütünleşen) Türk politikası "her vasıta kullanarak Türklerin varlığına son vermek" şeklindeydi. Bu politikayı şekillendiren faktör ise Türklerin, İngiliz emperyalizmi için bir tehdit unsuru olarak görülmesiydi. Eğer Türk Milli Mücadelesi başarıya ulaşırsa İngiltere'nin zengin gelir kaynağındaki sömürgelerindeki halklar da bağımsızlık mücadelesine girişir ve İngiliz Sömürge İmparatorluğu'nun sonunu getirebilirdi. Bu nedenle Türklerin, sömürge halklarına ibret olması

---

³⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yay., Ankara, 1970, s. 128.

³⁵ Gülten Kazgan, "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no: 1-4 (Ekim 1970-Eylül 1971), s. 318.

için bir daha ayağa kalkamayacak şekilde ezilmesi gerekiyordu. İşte bu politikanın başarıya ulaşabilmesi yolunda başta yunanlılar olmak üzere, Ermeniler ve diğer unsurla kullanıldı.³⁶

I. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları bölgelerde çeteler oluşturup savunmasız halka saldırımları, Türk ordusunu arkadan vurmaları yanında Çanakkale Muharebelerinin başlamasıyla Başkent'in iki ateş arasında kalması tehlikesi karşısında Bursa'da yaşayan Ermeniler de göçe tabi tutuldular. Ancak savaşın bitiminden sonra bölgeye geri döneceklerdi. Rumlarla birlikte devlet aleyhindeki faaliyetlerine ve Türkleri katletme girişimlerine kaldıkları yerlerden devam ettiler. Rumların ve Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri ve Türkleri yok etme politikaları özellikle Bursa'nın işgaliyle hız kazandı. Bu konuda Yunan kuvvetlerinin tam desteğini aldılar. Ama sonunda savaşı kazananlar Türkler oldu. Yunan kuvvetleri de Anadolu'dan ayrılmak durumunda kaldı. Söz konusu kuvvetler Anadolu'yu terk ederken Ermeni ve Rumlar da onlarla birlikte gittiler. Gitmek istemeyenler de Yunan kuvvetlerinin baskısına dayanamayarak ayrılmak zorunda kaldılar.³⁷

Türk ulusal bağımsızlık mücadelesinin başlaması ve bu mücadelenin Yunanistan ile savaşa dönüşmesi, Anadolu'daki Rumlarla Yunanistan'daki Müslümanların kaderlerini dramatik bir şekilde değiştirmişti. Bundan sonra, ne öncekilerin ne de sonrakilerin bulunduğu topraklarda barınamayacağı anlaşıldı. Her iki kesim de kendi topraklarında yaşayan dindaşlarının ve soydaşlarının zulüm gördüğünü ileri sürerek kamuoyu yaratmaya çalıştılar. Anadolu'daki Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'daki Müslümanlar Anadolu'ya akmaya başladı. Türk ulusal mücadelesi, Türklerin lehine sonuçlandığı zaman mübadele fiilen gerçekleşmeye başlamıştı. Lozan Barış Konferansı'nda yapılması gereken şey bunu resmileştirmek; mübadelenin nasıl yapılacağı kararlaştırmak ve düzenlemekten ibaretti

Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi artık kaçınılmazdı. Özellikle Türkiye açısından nüfus değişimi yapılmasını gerektiren nedenler vardı. Bunların başında, Yeni Türk Devleti, Osmanlı Devleti'nde azınlıkların sebep olduğu emperyalist müdahalelerden çektiği sıkıntıları yaşamak istemiyordu. Bu bağlamda, zorunlu nüfus mübadelesinin, Anadolu'da önemli nüfusa sahip Rumları eleyeceği; böylece, ileride ortaya çıkabilecek Yunan irredentisminin maddi temellerini ortadan kaldıracağı düşünülmüştür. Böylece, Megali Idea fikri havada kalmış olacak ve Türkiye ile Yunanistan arasında da bu sebepten ötürü bir çatışmanın ortaya çıkma olasılığı zayıflayacaktı. Nüfus değişimi yapılmasını gerektiren diğer önemli bir etken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine, güçlü ulusal temeller kurmaya çalışan Türkiye'nin imparatorluğun ticari hayatının tamamını elinde bulun-

³⁶ Yüceer, *a.g.m.*, s. 71-72.

³⁷ Yüceer, *a.g.m.*, s. 82-83.

durması nedeniyle oldukça önemli bir konuma sahip Rumlardan kurtulmak istemesi vardı. Son olarak, mübadeleyle Türkiye sürekli savaşlar sonucu uğradığı nüfus kaybını kısmen de olsa telafi edebilecekti. Bütün bu sebeplerden ötürü, Türkiye kendisine daha homojen bir kimlik sağlayacak zorunlu mübadele fikrine sıcak baktı.³⁸

Lozan görüşmeleri sırasında Dr. Rıza Nur'un başkanlığında yürütülen Türk-Yunan halklarının mübadelesini ilişkin sözleşme ve protokolüne göre Yunanistan'da yaşayan Müslümanlar Türkiye'ye, Türkiye'de yaşayan Hıristiyanlar Yunanistan'a göçürülecekti.³⁹ Ancak İstanbul'daki Rumların Türkiye'yi terk etmelerinin mümkün görünmediğinden, buna karşılık Batı Trakya'daki Türkler de mübadele kapsamı dışında bırakıldı. Anlaşmaya göre Yunanistan'daki gayrimüslimlerin Türk göçmenlere, Yunanistan'dan göç edecek Türklerin malları da Rumlara verilecekti. Zaten Anadolu'daki Rum ve Ermeniler fiili olarak göç ettikleri için anlaşmaya göre en kısa zamanda Yunanistan'daki Müslümanların ülkeyi terk etmeleri gerekiyordu.⁴⁰ 1912 yılındaki Balkan Savaşı sırasında, işgal altında kalan bölgede yaşayan Türklerin büyük bir bölümü Bursa'ya göçmüştür. Ancak, Balkan Savaşı sonrasında gelenlerin iskanı yapılmadan Birinci Dünya Savaşı çıktığı için göçmenler yerleştirilmemiş, 1924 "Mübadele Göçmenleri" ile birlikte iskan edilmişlerdir.⁴¹

Anlaşma 31 Ocak 1923 tarihinde sağlandı; ancak mübadele resmen, 10 Kasım 1923 tarihinde,⁴² Lozan Antlaşmasını imzalanmasından sonra onaylanıp uygulamaya başlamıştır. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle, Bursa'ya ilk göçmen kitlesi Aralık 1923'te gelmiştir. *Hüdavendigâr* gazetesindeki habere göre,⁴³ Selanik ve çevresinden üç bini aşkın kişi Kanunievvel'in (Aralık 19'uncu günü) sabahleyin Mudanya iskelesine ulaşmış, şehirde yoğun ilgi ve sevgiyle karşılanmışlardır. Bu kimseler, daha sonra, geçici olarak kalacakları Muradiye'de bulunan misafirhanelere götürülmüşlerdir.

Mübadil göçmenlerin Bursa'ya gelmesi, şehir halkı ve yöneticileri tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bursa'ya mübadil göçmenler geldikten sonra *Ertuğrul*, *Hüdavendigâr*, *Yeni Fikir* gibi dönemin yerel basını oluşturan gazetelerde, göçmenlere yardım yapılması için çağrı yapılmıştır. Bu çağrılara *Hilal-i Ahmer* de katılmış ve iane yoluyla yardım sağlamaya çalışmıştır.

---

³⁸ Şeker, *a.g.t.*, s. 25-26.

³⁹ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler* çev. Seha L. Meray, Takım II, Cilt II, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s. 89. Sözleşme ve Protokol metninin tamamı için bak. Meray, *a. g. e.*, s. 89-95.

⁴⁰ *Hüdavendigâr*, 20 Mart 1924, 8 Mart 1924, 15 Mayıs 1924.

⁴¹ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi* 1927, s. 367.

⁴² Meray, *a. g. e.*, s. 89.

⁴³ *Hüdavendigâr* 20 Aralık 1923.

Bu tür girişimler Vilayet Meclisinin gündemine de girmiş, mecliste göçmenlere özellikle sağlık ve para yardımı yapılması hususunda bir takım kararlar alınmıştır.⁴⁴ Ayrıca ilk göçmen kafilesinin gelmesinden yaklaşık bir hafta evvel Ahmet Teyfik, Hacı Sabri, Hakkı Bora, Ahmet Ziya, Mehmet Kâmil ve Mümtaz Şükrü beyler tarafından “*Muhacirin Yardım Cemiyeti*” adında bir cemiyetin kurulduğu vilayet makamına bildirilmiştir.⁴⁵ Cemiyetin kuruluş amacı, kurucuları tarafından “Gelecek din kardeşlerimizin temin-i istirahat, iaşe ve iskanları hususunda hükümete muavenet için azami gayret ve himmet-i sarf etmek” olarak açıklanmıştır. Göçmenlerin büyük bir kısmının Bursa’ya gelmiş olduğu 1925 yılında ise, mübadil göçmenler belediye encümenine katılma hakkı tanınmış,⁴⁶ böylece, bir bakıma şehrin yönetimine katılmaları sağlanmıştır.

Mübadile kapsamın da Bursa’ya gelen göçmenlerin kitle olarak, ilk defa Aralık 1923’te geldiğini yazmıştık. 1921 yılından 1929 yılına kadar Bursa’ya mübadil göçmen olarak 34.523 kişi gelmiştir.⁴⁷ Bunların yıllara göre dağılımı şöyledir:

<u>Sene</u>	<u>Gelen Göçmen Sayısı</u>
1921	310
1922	231
1923	6.701
1924	22.636
1925	2.738
1926	827
1927	705
1928	305
1929	700
Genel Toplam:	34.523

Bursa’ya gelen ve iskan edilen mübadil göçmenlerin toplam sayısında, az da olsa, farklı rakamlar vardır. Kent bilimci Cevat Geray, Toprak ve İskan Genel Müdürlüğü arşivindeki dosyalardan derlediği rakamlara, göre, Bursa’ya 1924-33 yılları arasında gelen mübadil göçmenlerin sayısını 31.658 olarak vermektedir.⁴⁸ Devlet İstatistik Enstitüsü’nün verdiği ama, diğer kay-

⁴⁴ *Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumi Mukarrerat Zabıtnamesi*, Bursa, 1339 (1923), s. 44-46; *Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumiyesi, Zabıtname-i Müzakeratı*, Bursa, 1340 (1924), s. 108-109, 118, 119, 203, 346.

⁴⁵ *Hüdavendigâr*, 13 Kanunievvel (Aralık) 1923.

⁴⁶ *Yeni Fikir*, 17 Şubat 1925.

⁴⁷ *İstatistik Yıllığı*, cilt III, 1930, T. C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1930, s. 100.

⁴⁸ Cevat Geray, *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1961)*, Ankara SBF Maliye Enstitüsü, 1962, Ek 5.

naklardaki kimi bilgilerle karşılaştırıldığında kesinlikle kuşkulu bakmak gereği ortaya çıkan rakamlara göre; Bursa'ya mübadele yoluyla gelen göçmen sayısı 32.075'dir.⁴⁹ Justin Mc.Carter ise, Bursa'ya 1921-1927 yılları arasında gelen mübadil göçmen sayısını 34.148 olarak vermektedir.⁵⁰

1927 tarihli *Bursa Vilayet Salnamesi*'ne göre ise bu rakam 33.215'tir. Buna göre, 14.117 kişi Bursa merkezine ve merkeze bağlı köylere, geri kalan 19.098 kişi ise Orhangazi, Mustafakemalpaşa, Mudanya, Karacabey, Gemlik ve bunlara bağlı köylere iskan edilmişlerdir. Bu sayı, gayri mübadil olan göçmenler, mülteciler ve harikzadeganlarla birlikte toplam 40.708'i bulmaktadır. Böylece, Bursa'ya ulusal bağımsızlık mücadelesi ve sonrasında mübadil göçmen olarak, verilen farklı rakamlara rağmen, yaklaşık 34.000 kişinin geldiği anlaşılmaktadır.⁵¹ Kısaca özetlersek, 1924 yılında büyük mübadele sonucu Bursa yöresinden 120.000 Ermeni ve Rum'un yerine ancak 40.000 göçmen iskan edilmiştir.

C- MÜBADELEDEN SONRA BURSA'NIN GÖRÜNÜMÜ

1. Nüfus

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde, Türkiye'de zamanın hükümetinin zorunlu nüfus mübadelesi yapılmasını isteme nedenlerinden bahsederken, bunlardan birinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin tamamına yakının elinde tutan azınlıklardan, büyük ölçüde Rumlardan kurtulmak arzusu olduğunu yazmıştık. Bunun, ulusal devletin temellerini sağlamlaştırmada önemli bir etkisinin olacağı düşünülmüştü. Rumların ve Ermenilerin boşaltmış oldukları topraklara iskan edilen Müslümanlar, Batı Anadolu'nun tümünde olduğu Bursa'da da homojen bir nüfusun oluşmasını sağlamışlardır. İmparatorluk döneminde şehrin yaklaşık dörtte biri (yüzde 24.1) oranında olan azınlık nüfusu cumhuriyetle birlikte dikkate alınmayacak bir orana (yüzde 3.2) düşmüştür. 1927 nüfus sayımına göre bu oran daha düşüktür (Binde 5). 1927 Nüfus sayımına göre, Bursa İlinde toplam 401.595 kişi mevcuttu.⁵²

Müslüman	399.507
Ortodoks	40
Ermeni	3
Katolik	80

⁴⁹ DİE İstatistik Yıllığı, III (1929-1930), Ankara, 1930., s. 100-101; Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 113.

⁵⁰ Mc. Carthy, a.g.e., s. 195.

⁵¹ *Bursa Vilayeti Salnamesi* 1927, s. 367-368.

⁵² Umumi Nüfus Tahriri, 28 Teşrinievvel (Ekim), 1927, Ankara, T. C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929.

Musevi	1.915
Diğer	50
Genel Toplam	401.595

İmparatorluk döneminde yüzde 20-25'lere varan azınlık nüfusu, böylece, Cumhuriyetin ilanından sonra hemen hemen yok olmuştur. Buna karşılık şehir içinde dışarıdan gelenlerin oranı daha önce azınlıkların bir orana yaklaşmıştır. 1935'te Bursa'nın toplam nüfusunun 76.941'i (yüzde 17.3) yabancı memleketlerde doğmuş olanlardan oluşmaktaydı. Bunların üçte ikilik kısmını Bulgaristan ve Yunanistan'dan gelenler oluştururken geri kalan üçte birlik kısmı Yugoslavya, Romanya, Rusya, Arnavutluk gibi yerlerden geliyorlardı.⁵³

Bursa nüfusunun, cumhuriyetin ilk yıllarında imparatorluğun son dönemine göre önemli ölçüde düştüğü görülmektedir. 1905 yılında 462.954 olan Bursa'nın toplam nüfusu⁵⁴ 1927 yılında 401.495'e inmiştir.⁵⁵ Bu düşüş, araya giren bir dizi savaş sonucu ortaya çıkan ölümlere bağlanacak olsa bile, esas etken, Rum ve Ermeni nüfusun göçü olmak gerekir. Salmamede, Rum ve Ermeni nüfusu 103.017 olarak görülmektedir. Bunların boşaltmış olduğu toprakları 34.523 kişinin iskan edildiğini düşünürsek geriye kalan 68.494 kişi Bursa'nın nüfus kaybı olarak ortaya çıkmaktadır. 1905 ve 1907 yıllarında Bursa'daki genel nüfus toplamları karşılaştırıldığında, arada 61.359 kişilik bir fark olduğu anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde Bursa, artık eskiden Rumların ve Ermenilerin yoğun buldukları Bursa merkez, Mudanya ve Gemlik kazaları başta olmak üzere yerli Müslüman kesimden oluşuyordu. Bu, önemli bir saptamadır, çünkü Bursa, İstanbul ve İzmir ve çevresinden sonra, belki de İmparatorluğun en heterojen yeriydi. Cumhuriyetin kurulmasının ardından nüfus mübadelesinin gerçekleşmesi sonucu, Bursa'da ve Anadolu'nun azınlık nüfusu bulunan diğer taraflarında, ekonomik ve kültürel ayrıcalıklara dayanarak varlığını sürdüren Hıristiyan nüfus yerine, ulusal bir devletin vatandaşı olarak, ülkece eşit haklara sahip ayrıcalıksız, Müslüman bir nüfus yaşamaya başlamış ve sosyal ilişkiler de bu temel üzerine şekillenmeye başlamıştır. Mübadil göçmenlerin hepsi Türkiye Cumhuriyeti uyrukluğuna geçmişlerdir.⁵⁶ Böylece yukarıda rakamsal olarak verdiğimiz homojen bir nüfus Bursa'nın yeni nüfusunu oluşturdu.

---

⁵³ *Genel Nüfus Sayımı* 20 İkteşrin (Ekim) 1935, Ankara: T. C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937.

⁵⁴ *Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi* 1908, s. 606.

⁵⁵ *Umumi Nüfus Tahriri* 28 Teşrinievvel (Ekim) 1927.

⁵⁶ Bu geçişi ön geren anlaşma maddesi için bak. Meray, *a. g. e.*, s. 90.

2. Ekonomik Faaliyet ve Sosyal Yapı

Bursa'nın İstanbul ve İzmir'den sonra İmparatorluğun en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğuna işaret edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret hayatının, ağırlıklı olarak azınlıkların, özellikle Rumların idaresi olduğu da bilinmektedir. Bursa Sancağında yaşamını sürdüren azınlıklar da, bir kısmı toprağa bağlı olmasına rağmen daha çok tüccardılar, fabrika işleticisiydiler veya serbest meslek sahibiydiler. Kısacası, Anadolu'da ticaret hayatı canlıydı, diğer şehirlerde gözlenen meslek dağılımında Rumların konumu Bursa'ya da aynı şekilde yansımıştır.⁵⁷ Öte yanda Bursa Rumları İstanbul ve İzmir'de de yaşayan Rumlar gibi imalatla da uğraşıyorlardı. Ayrıca, Bursa'da dokuma tezgahlarına, imalathanelere sahip olmalarından dolayı kendileri için işçi olarak çalıştırdıkları Rumlar da vardı. Böylece, Bursa'da da Rum azınlığının oluşturduğu bir işçi grubu ortaya çıkmıştı. İmparatorluğun öteki taraflarında, bankalarda, demiryollarında ve sanayi kesiminde çalışan Rum nüfus da bir arada düşünüldüğünde, bunların, gerçekte Rum işçi sınıfının bir kısmını oluşturdukları söylenebilir. Buna karşılık, Rumların sermaye sahibi bir nüfusunun da olduğu ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz bu onların sınıf bilinciyle hareket ettiğini göstermez. Rum milliyetçiliği onların etrafında birlik oldukları ilkeydi. İlginçtir ki, Rumların çoğu sınıfsal veya diğer farklılıkları düşünmeden Patrikhanenin liderliği altında "Megali Idea" ülküsü etrafında bir araya gelmişlerdir.

Bu görüntü, nüfus mübadelesinden sonra değişmiştir. Çoğunluğu orta sınıf düzeyinde ve şehir ve kaza merkezlerinde yaşayan insanların yerine gelen mübadil göçmenlerin hemen hepsi tarım kesiminden gelmekteydi. Yunanistan topraklarında yaşayıp mübadele kapsamına alınan yüzde 90'ını çiftçilerden oluşmasına karşılık, Anadolu'dan mübadele ile ayrılan Rumlar genellikle tüccarlardan doktorlardan, hukukçulardan, zanaatkarlardan vb. oluşuyordu.⁵⁸ Bunun sonucunda, Türkiye'ye mübadele sonucu gelen yaklaşık 400 bin kişinin, toplum yapısını önemli ölçüde kırsal kimliğe büründürdükleri iddia edilebilir. Bursa şehrinin de bundan etkilenmiş olması kaçınılmazdır.

Azınlıkların yoğun buldukları Bursa merkez, Mudanya ve Gemlik kazalarının mübadeleden sonraki mesleksel tablosuna bakmakta fayda vardır. Buna göre, 1927'de toplam nüfusu 127.025 olan Bursa merkez kazasında, nüfusun yüzde 19 gibi bir oranı tarımla meşgulken, ticaret ve sanayi ile meşgul olan yalnız binde üç gibi küçük bir orandır. Aynı nüfusun yaklaşık yüzde 67'si mesleksiz veya mesleği meçhul görünmektedir. Gemlik ve Mudanya'da ise toplam nüfusun yine yüzde 20'si tarımla meşgulken, ticaret ve

---

⁵⁷ Şeker, *a. g. t.*, s. 84.

⁵⁸ *A. g. t.*, s. 85.

sanayi ile uğraşan kesim kaza nüfuslarının binde 2'sini oluşturmaktadır. Söz konusu kazalarda toplam nüfusun yaklaşık yüzde 60-70'i mesleksiz veya mesleği meçhuldür.⁵⁹ Ancak, her üç kazada ve il genelinde mesleksiz veya mesleği meçhullerin pek çoğunun tarım alanında çalıştığı varsayılabilir. Yukarıda verilen rakamlar daha önce yaşayan azınlıkların meslek dağılım oranlarıyla karşılaştırılabilseydi şüphesiz daha ilginç sonuçlar ortaya çıkabilirdi.

1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre Bursa il nüfusun meslek itibariyle dağılımı ise şöyledir:

Ziraat	114.446
Sanayi	10.648
Ticaret	7.879
Serbest	1.864
Memur	1.715
Hakim	209
Ordu	4.635
PTT	153
Muhtelif	2.282
Mesleksiz veya Mesleği meçhul	257.764
Genel Toplam:	401.595

Buna göre nüfusun yüzde 28'lik bir kesimi tarımla meşgulken, yüzde 5'ine yakın bir kesimi serbest meslekte veya sanayi ve ticaretle uğraşmaktadır. Kamu alanında ve diğer çeşitli işlerde çalışan kesim, nüfusun yaklaşık yüzde 2.5'ini oluştururken nüfusun büyük çoğunluğu yüzde 64'ü mesleksiz veya mesleği meçhul görünmektedir. Bu oranlar toplandığında Bursa'da 1927'de faal nüfusun yaklaşık yüzde 36, faal olmayan nüfusun da yüzde 64 olduğu ortaya çıkar. 1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımında ise faal nüfus yüzde 48.8'e çıkarken faal olmayan nüfus yüzde 51.2'ye düşmüştür.⁶⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında, İnegöl ve Yenişehir hariç olmak üzere Bursa ve diğer kaza merkezlerinde toplam 104.394 kişi yaşarken, köylerinde 194.609 kişi yaşamaktadır.⁶¹ Yani nüfusun yüzde 34.9'u şehrin merkezlerinde, yüzde 65.1'i köylerinde yaşamaktaydı. 1935 Nüfus Sayımında bu oranlar şehir merkezleri için yüzde 30.2 ve köyleri yüzde 69.8 olarak saptanmıştır. Bu oranlar Türkiye'nin şehirleşme oranına göre oldukça yüksek kalmaktadır. 1927'de, Türkiye'de şehirleşme oranı yüzde 16.4, 1935'de yüzde 16.9'dur.

---

⁵⁹ *Umumi Nüfus Tahriri* 1927.

⁶⁰ *Genel Nüfus Sayımı* 1935.

⁶¹ *Cenub-ı Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 78.

Terk edilmiş toprakları, “Emval-i metruke”, iskan edilen göçmenler, savaş sonrası boş kalmış toprakları, devletin sağladığı malzeme desteği ile gelir gelmez ekmeye başlamışlardır. Mübadele İmar ve İskan Kanunu'nun öngördüğü şekilde Bursa'ya gelen mübadil göçmenlere 1924-33 yılları arasında verilen taşınmaz mallar aşağıdaki gibidir.⁶²

Aile adedi	7.082
Nüfus	31.658
Ev	5.317
Dükkan	719
Arsa	1.844
Toprak (dönüm)	150.221
Bağ (dönüm)	4.445
Bahçe (dönüm)	33.885

İskan işleminin ardından, Bursa'da mahsulün bol olacağına yönelik beklentiler olmuştur. Nitekim, dönemin başında, 1924 yılında, hububatta genel ürünün bir önceki seneye göre üç misli artacağı tahmin edilmekte, emval-i metrukeye ait arazinin yüzde 80'nin ekilmiş olduğu belirtilmektedir.⁶³

Aynı zamanda, Bursa'da, tarımla uğraşan mübadil göçmenlere puluk haricinde taksitle traktör satıldığı, elli orak makinesi, on çayır makinesi, elli bargir tırmığı ve tohumluk verildiğinden bahsedilmekte, göçmenlerin tütün ekiminde yoğun bir faaliyet içinde oldukları yazılmaktadır.⁶⁵

Yerel bir gazetede de, “*Mübadiller ve Ziraat*” başlıklı bir yazıda ise göçmenlerin en fazla mısır ve tütün ekimiyle uğraştıkları yazılmaktadır. Bursa'da ki, tütün üretimi 93 Göçmenleriyle önemli bir ivme kazanır. Özellikle dağlık kesimlere yerleştirilen 93 Göçmenleri arasında, tütün başta gelen bir tarımsal ürün olmuştur. Mübadil göçmenler arasında da tütün üretiminin yaygın olmasının bir diğer nedeni de, Bursa'ya gelen mübadil göçmenlerin önemli bir kısmının Selanik'ten veya ona bağlı Drama, Kavala gibi tütün üreticiliğinin yüksek ve kaliteli olduğu yerlerden gelmiş olmalarının büyük etkisi vardır. Tütün 1926 yılında; 55.000 dönümden 3.837.763 kg ekilmiştir. Tütün ekim alanları 1927 yılında 59.000, 1928'de 13.000 dönüm, 1929 yılında 33.000 dönümdür. Sonraki yıllarda ise tütün ekimi gittikçe düşer.⁶⁶

Koşulların olumsuz yönde zorlamasıyla, kimi göçmenlerin uğraşı türlerini uygulayamayacakları yörelere yerleştirilmeleri, üretim yönünden

---

⁶² Geray, *a. g. e.*, Ek Tablo 5.

⁶³ Cumhuriyet, 11 Haziran 1924.

⁶⁵ Yeni Fikir, 31 Ağustos 1925.

⁶⁶ *Bursa İl Yıllığı 1934*, Bursa Belediyesi Neşriyatı., s. 11.

önemli kayıplara neden olmaktadır. Türkiye’yi terk eden çiftçi Rumlarla, Türkiye’ye gelen Müslüman göçmenlerin hem sayısal oran hem de nitelik yönünden terk etmiş oldukları topraklar arasındaki büyük fark, bunun başlıca nedeniydı. Bu kaygı sürekli olarak duyulmuştu. Bu durum karşısında devletin başlıca amacı, bilinçli ve teknik donatımı olan Türk çiftçisi yaratmak olduğundan, Bursa, Manisa ve İzmir gibi terk edilmiş bağların çokça bulunduğu yerlerde, “... muhacirin bağcılığa ait malûmatları nakıs olduğundan, metruk bağları alacak zevatın budama, ilâçlama, üzüm kurutma gibi yanlış ameliyatta bulunmalarına meydan verilmemek üzere...” eğitilmelerinin gereği üzerinde durulmuştu.⁶⁷ Bağcılıktan anlamayan göçmenler, hem kendileri perişan duruma düşebilecek, hem de terk edilmiş bağlar, bilgisiz insanlar elinde büyük yıkımlara uğrayabilecekti. Bu sebepten dolayı, Bursa ve civarında bu konuda çalışmalar başlatılmıştı. Bu çalışmalar sonucu, Bursa’da üzüm üretiminde 1923’ten itibaren bir artışı gözlemlemekteyiz.

Bursa’da Rum ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde en çok ekilen ürünlerden biri de zeytindi. Oysa Rumların ve Ermenilerin boşaltmış oldukları bölgelere yerleşen Türk göçmenlerin çok büyük bölümü, hayatlarında hiç zeytin ağacı görmemişti. Zeytini hiç tanımayan göçmenlerin, zeytinlik alanlarda iskan edilmeleri nedeniyle bu yörelerdeki zeytin üretiminde düşüşler görülmüştür. Bu köylerde bazı köylüler ağaçlarını sökerken, bir kısmı ise zeytinlerini yerlilere kiraya verirdi. Devletin hiç zeytin bitkisini tanımayan göçmenleri zeytincilik yapılan bölgelere yerleştirmesi Meclis-i Mebusan’da tartışmalara neden olmuştur. Karesi Mebusu Ali Galip Efendi: “Öteden beri hayvan ray etmekle meşgul olan dağ adamları bağ ve bahçecilik, zeytinlik alan yerlere iskan edilmişledir. Bu adamları katiyen böyle zeytinlikle ve bağcılıkla, bahçecilik münasebeti yoktur”. diyordu. Bu eleştiriler üzerine Aşair ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Reisi Hamdi Bey: “Son balkan harbinden dolayı hicret eden eşhas, Rumeli’den gelmişlerdir. Heyet-i Muhtereminiz pek alabilir ve taktir eder ki, Rumeli’de zeytincilik hayatı yoktur. Bize gelen Toyranlı, Demirhisarlı, bir muhacir bitabı zeytinciliği bilmez. Fakat hükümet ahval-i fevkalade hazırda dolayısıyla bunları zeytin ağacı bulunan yerlere yerleştirmek mecburiyet-i katiye de bulunmuştur” diyordu. Bu tartışmalar üzerine Nezaret-i Celil’e de iki heyet teşkil etmiştir. Biri Tevzi ve Taksim-i Arazi Heyeti, diğeri de Muallim ve Usta Heyetidir.⁶⁸

Bu heyetler, ilk olarak Bursa mıntıkasında işe başlamıştır. Hamdi Bey bu heyetlerin yapacağı işlere dair şunları söyler: “Bu usta heyetleri, elimizdeki nizamat ve esasta tevfikân vereceğimiz araziden ve tahsis edeceğimiz zeytin ağaçlarından suret-i istifadeyi göstermek için teşekkül etmiştir ve aynı zamanda şu senin bu onun dendiği zaman, usta heyete o Toyranlı, o

⁶⁷ Ahenk, 26 Kânunuevvel 1923.; Arı, *a.g.e.*, s.152-153.

⁶⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Mart 1333 (1917) TBMM Yayınları, cilt I, s. 56.

Demirhisarlı olan muhacire, zeytin ağacı hiç görmemiş olan muhacire, zeytin ağacı böyle aşılır, zeytin ağacının ceviz döver gibi sırik ile vurulmaz diye ona da tesadüf ettik. Mazurdur, onun kırılıp kırılmayacağını bilmiyor diye anlatır ve böyle mahsul alıyor, zeytin tanesi böyle toplanır diye bunları talim eder” diyordu.⁶⁹ Mübadele sürecinde gelen göçmenlerin iskanında da aynı hatalara düşülmüştü. Ancak devletin aldığı bir takım önlemler sonucu bu sorunlar giderilmişti. Köylülerin zeytin bitkisi hakkında bilinçlendirilmesi, ayrıca zeytinin köylüye para kazandırması göçmenlerin zeytine ilgi duymasını sağlamıştır. Bu nedenle göçmenler kısa sürede iyi bir zeytinci olmuşlardır. Zeytin üretimi 1928 yılında tahmini 10 milyon kg, zeytin yağı ise 1-2 milyon kg. kadar gerçekleşmişti.⁷⁰

İpeğin durumuna gelince, I. Dünya Savaşının öncesinde hazırlanan sanayi istatistiklerine göre, Bursa’da 41 ham ipek fabrikası olduğu görülmektedir. 1913’te 32 fabrika ve 1915’te 20 fabrika işletilmiştir. Bu azalmaya savaşın koza mahsulünü azaltması neden olmuştur. 1916-17 yıllarında ise kozanın devamlı olarak azalması, işleyen fabrika sayısını birkaç müessese ile sınırlamıştır. Bu durum çalışanlarında sayısını azaltmıştır.⁷¹ Tarımsal alanda bir boşluğu doldurabilmelerine rağmen, mübadil göçmenler ipek üretimindeki açığı kapatamamışlardır. Hatta en iyi bildikleri ve uğraştıkları tarım faaliyeti olarak tütün ekimini bildikleri için kendilerine dağıtılan topraklarda zeytinlikleri kesmişler, dutlukları ve bağları yok ederek onların yerine tütün ekmişlerdir. Böylece ipek böcekçiliğinin yeniden gelişimini bir ölçüde engellemişlerdir. Gerçekte Bursa’da Rumların bulunduğu hemen her yerde kurulmuş olan küçük ölçekli ipek böcekçiliği fabrikalarını, oralara yerleştirilen mübadiller kullanamamışlardır. İlginçtir ki, 19. yüzyılda kozalarından çıkarılan ipekle Avrupa piyasasında ün kazanan Demirtaş⁷² karyesine iskan edilen göçmenler, fabrikayı yıllar boyu boş bırakmışlardır. Bu nedenle, zamanın hükümeti, ipek üretiminin devamını sağlamak için, ipekçiliği göçmenlere öğretmek yoluna gitmiştir. 1930 yılında daha önce *Bursa Harir Darü’-t-talimi* olarak bilinen İpekçilik Enstitüsü yeniden açılmıştır.⁷³ Öte yandan, 1924-25 yıllarında ipek üretimi I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesindeki üretimin ancak üçte biriydi. Duyunu Umumiye yönetimi, göçmenlere parasız ipek böceği tohumu vererek köylünün çok kısa bir süre içinde ipekçi olarak yetişmesini sağlamıştır.⁷⁴ 1927 yılında ipek üretimi biraz daha artmıştır. Ne var ki, bu alandaki üretim, Rumlar mübadele nedeniyle şehri terk

⁶⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 5 Mart 1333 (1917), cilt I, s. 57.

⁷⁰ *Bursa İl Yıllığı 1934*, s. 11.

⁷¹ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913-15 İstatistikleri*, Hil Yayınları, İstanbul, 1984, s. 140-143.

⁷² Dalsar, *a. g. e.*, s. 417.

⁷³ Tahir Yetmen, “İpek Böcekçiliği”, *Uludağ Bursa Halkevi Dergisi*, cilt 5, no. 20-24, 1939, s. 54.

⁷⁴ *Cenub-ı Marmara Havzası*, 1927, s. 192-193.

ettikten sonra eski miktarına hiçbir zaman ulaşamadı.⁷⁵ Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte gösterilen çabalar neticesinde elde edilen kısmi gelişme ise eskiden Rum ve Ermeni imalatçılar arasında oldukça azınlık durumda kalmış, Müslüman imalatçılar ve tüccarlar tarafından sağlanmıştır. Anadolu'nun diğer ipekçilik merkezleri olan Erzurum ve Diyarbakır'da bu kısmi gelişme de görülmemiştir. Böylece Bursa Türkiye'nin ipek ihracatında yüzde 70'lik bir orana sahip olmuştur.⁷⁶

Bu arada, cumhuriyetin kuruluşundan sonra bile Avrupa sermayedarlarının koza piyasasında etkili olduğuna dair, bir habere rastlamaktayız. Aynı haberde, Bursa Koza Hanının eski kalabalığına kavuşmaya başladığını ve bu kalabalık içerisinde mübadil göçmen olarak gelenlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Haberin esas odak noktası, Avrupa sermayedarlarının koza piyasasını düşürmeleriyle ilgili şikayettir.⁷⁷

Mübadil göçmenler, Bursa'da ipek üretiminin kısmi gelişimine, esas olarak, iş gücü sağlayarak katkıda bulunmuşlardır. Bu üretimin şeklinde, mübadeleden sonra ortaya bir farklılık çıkmıştır. Bu da fabrikalarda işgücünün cinsiyetinin değişmesidir. Önceden ipekçilik endüstrisinde işgücünün tamamına yakının kadınlardan oluştuğunu yazmıştık. Artık bütün fabrikalarda iş yapan kadınların oranı sadece yüzde 4'tür, yani durum tamamıyla tersine dönmüştür.⁷⁸

Göçmenler, Anadolu'daki ekonomik hayata kısa sürede adapte olmalarından bir süre sonra kendi aralarında şirketleştikleri görülmektedir. *Yoldaş* gazetesinin bir haberinde: "Mübadile ve İmar İskan Bakanlığının Mıntika Müdürlüğüne vuku bulan bir tebligatın da, göçmenler arasında üretim ve alım-satım ortaklık şirketleri oluşturdukları ve hükümetçe tasdik ve tescil olduğu, Ziraat Bakanlığı'nca bu derece teşvik edilmesi bildirilmiştir. Çok yakın bir zamanda çabalarının sonucunu görmek istiyoruz."⁷⁹

Özetlemek gerekirse, İmparatorluk döneminde Rumların ve Ermenilerin tüccar, serbest meslek, sanayici vb. ileri düzeyde bir iş bölümüne dayanan işlerle doldurdukları alan, nüfus mübadelesinden sonra önemli ölçüde boşalmıştı. Bu alana, yaklaşık yüzde 90'ı tarımsal kesimden gelen bir insan topluluğu yerleşmiştir. Topluluk genelde Türkiye'nin özelde ise Bursa'nın tarıma bağlı nüfusu artmıştır, şehirleşme oranı düşmüştür. Bununla birlikte, topluluğu oluşturan mübadil göçmenler, özellikle boş toprakların ekiminde önemli etkinliğe sahip olmuşlar ve tarımsal üretimi artırmışlardır.

---

⁷⁵ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye(1923-29)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 75.

⁷⁶ Erder, *a. g. e.*, s. 136.

⁷⁷ *Cuhuriyet*, 27 Haziran 1924.

⁷⁸ Erder, *a. g. e.*, s. 138-39.

⁷⁹ *Yoldaş*, sayı: 437, 1924.

Sonuç

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra, egemen bir ideoloji olan milliyetçilik gitgide imparatorlukların varlığını tehdit eder yaygınlığa ulaşmıştır. Temelinde milliyetçiliğin yattığı bir takım toplumsal gerginlikler kendi iç dinamikleri dışında başka olgularla birleşerek devletler arasında çatışmalara neden olmuştur. Bunların sonunda söz konusu devletlerin topraklarında yaşayan ve o devlet için kendi uyruğundan olmaktan çok bir “başka” devletin uyruğu durumunda kalan insanlar göç etmek zorunda kalmışlardır.

Toplu ve zorunlu göçler her zaman ülkeler için çok büyük ve karmaşık sorunlar yaratan bir olgu olmuştur. Osmanlı Devleti, imparatorluktan ulusal devlete doğru giderken bu toplu ve zorunlu göçleri çok yoğun olarak yaşadı. Tabii ki bir göçmen şehri olarak Bursa da bu büyük sorunları yaşayacaktır. Biz de bu yüzden çalışmamızda, imparatorluktan ulusal devlete geçiş sürecinde, Bursa’ya gelen göçmenlerin kentin sosyal yapısına ne tür etkilerde bulunduğunu saptamaya çalıştık. Özellikle bu sürecin son halkası olan Mübadele göçmenlerini ön planda tuttuk. Göçmenlerin kentin sosyal yapısına ne tür etkilerde bulunduğunu saptamamız, bize birtakım çıkarımlarda bulunmamızı sağladı. İlk olarak mübadil göçmenlerin gerek Bursa gerekse diğer Batı Anadolu ve Trakya şehirlerinde iskan edilmeleri, şehirlerinin nüfusunda, daha öncekinin aksine homojen bir yapının meydana gelmesine yol açmıştır. Ancak, mübadele bu olgunun ilk safhası değil, son halkasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’ya doğru olan göçler ve daha sonra Anadolu’dan dışarıya doğru olan nüfus hareketleri, bu sürecin, aslında mübadeleden epey zaman önce başlamış olduğunu göstermekteydi. İkinci nokta olarak saptanan, Bursa’ya yerleşen göçmenlerin, Bursa’dan ayrılmak zorunda kalan Hıristiyan topluluklardan mesleksel dağılım açısından farklılık gösterdikleridir. Rum ve Ermenilerin önemli bir kısmı ticaret ve serbest mesleklerle meşguldü. Bir kısmı da tarımla uğraşıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelen göçmenlerin çoğunu ise (yaklaşık yüzde 90) tarımla uğraştığı görülmektedir. Bu da ticarete ve sanayiye yönelik alanların boşlukta kalması ve nüfusta kırsallık oranının artması demektir. Buna rağmen özellikle mübadele göçmenlerinin yerleştirilmesiyle tarımsal alanda önceden görülen önemli bir boşluğun doldurulması üçüncü bir etkilenme noktasını oluşturur. Geri kalanlar ise, başka alanlarda, o zamana kadar var olan işgücü boşluğunu doldurmada katkılı olmuşlardır. Ancak, Bursa’ya gelen göçmenlerin, önemli bir sermaye alanı oluşturabilecek ipek böcekçiliği işinde ortaya çıkan boşluğu doldurmadıkları görülmüştür.

Son olarak, Bursa’nın bu göçlerden sonra kültürel yapısının değiştiğine işaret edilmektedir. Heterojen bir nüfusun sağladığı bir kültürel çeşitlilik mübadeleden sonra yerini homojen bir görüntü içinde bir çeşitliliğe bı-

rakmıştır. Şöyle ki gelenler genellikle benzer yörelerden kimseler olarak, aynı din ve milliyet kimliklerini taşımalarının yanı sıra, konuştukları lehçelerden, giyip çıkardıklarına kadar, birbiriyle benzerlik içindeydiler. Dolayısıyla, bu kimseler, yerli halkla yan yana konulduğunda yeni devletin ulusal kimliğiyle bütünleşirken, kültürel olarak farklılıklar sergiledikleri görülmüştür.

Şüphesiz bu sonuçlar hemen ortaya çıkan sosyo-ekonomik değişimleri içerirken, aynı olguların izleyeceği yönü belirtmektedir. Bu bağlamda, Bursa'da mübadelen gelen göçmenlerin kentin sosyal yapısında ortaya çıkan değişiklikler, eş zamanlı Türk devriminden ve getirdiklerinden bağımsız tutulamaz. Türk devriminin niteliği ve öngörülleri Bursa'yı bu dönemde hem sosyal yapısı olarak hem de gelen göçmenlerin devrimin sosyal yapıya yansımalarını özümsemeleri açısından etkilemiştir. Bu da karşımıza gözden kaçırılmaması gereken bir saptama olarak çıkmaktadır.

Özet

Büyük Mübadele sonucu, Bursa yöresinden giden 120.000 Rum ve Ermeni'nin yerine 40.000 göçmen iskan edilmiştir. Bu bölgeye yerleşen insanlar şehrin sosyo-ekonomik yapısını etkilemişlerdir. Bu değişiklikler aşağıda kategorize edilmiştir.

1. Bursa'nın nüfusu, Rum ve Ermeniler'in dış göçü, Müslüman nüfusun iç göçünden dolayı, din ve etnik açıdan homojen bir yapıya bürünmüştür.
2. Yeni gelenler nüfus, ticaret ve endüstri ile uğraşan Rum ve Ermenilere nazaran tarımla uğraşıyorlardı. Böylelikle yeni gelen insanlar büyük oranda tarımsal arazileri doldurdu. Bazılarına iş gücü sağlanarak ticaret ve endüstri alanlarına yöneltildi.
3. Bu nüfus değişiminden sonra, Bursa kültürel açıdan homojen bir görüntüye sahip oldu.

Anahtar Sözcükler: Bursa, Rumlar, Ermeniler, Göçler, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, Gayrimüslimler.

Abstract

As a result of the Great Exchange, 40.000 immigrants were settled in place of 120.000 Greek and Armenian coming from Bursa region. These people had the following influences on the social-economic structure of the city:

1. The population of Bursa was homogenized in respect of religion and ethnicity because of the out-migration of the Greeks and Armenians and in-migration of the Moslem people.
2. The new comers were mostly agrarian in contrast to the Greeks and Armenians who were occupied in commerce and industry most of the time. Therefore, the exchanged people filled the gap in the agricultural sector to a great extent, however, they partly filled the gap in commerce and industry by providing work force
3. After the settlement of the exchanged people, Bursa, like its population had a homogen appearance culturally.

Key Words: Bursa, Greeks, Armenian, Migrations, Agreement for the Exchange of Populations between Greece and Turkey, Non-Moslem.